

РОЗДІЛ VII. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.14 (477)

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУЛЬНЕ ПІЗНАННЯ ТА ДОКАЗУВАННЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Лукашевич В.Г., д.ю.н., професор, Заслужений юрист України

Класичний приватний університет

Статтю присвячено проблемам становлення і розвитку інституту кримінально-процесуального пізнання та його процесуальної форми – доказування. Окреслено проблеми та тенденції їхнього поглиблення за умов існуючих підходів до реформування кримінального судочинства в сучасній Україні. Намічено відповідні шляхи та порушено низку проблем теоретичного і нормотворчого вирішення цього питання.

Ключові слова: теорія пізнання, теорія доказування, судова реформа, реформа кримінального судочинства, кримінально-процесуальне доказування.

Лукашевич В.Г. УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПОЗНАНИЕ И ДОКАЗЫВАНИЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ / Классический приватный университет, Украина

Статья посвящена проблемам становления и развития института уголовно-процессуального познания и его процессуальной формы - доказывания. Очерчены проблемы и тенденции их углубления в условиях существующих подходов к реформированию уголовного судопроизводства в современной Украине. Намечены соответствующие пути и затронут ряд проблем теоретического нормотворческого разрешения этого вопроса.

Ключевые слова: теория познания, теория доказывания, судебная реформа, реформа уголовного судопроизводства, уголовно-процессуальное доказывание.

Lukashevich V.G. CRIMINAL PROCEDURE AND EVIDENCE FOR KNOWLEDGE: THE HISTORY AND PRESENT / Classic private university, Ukraine

The article deals with problems of formation and development of the Institute of Criminal Procedure of knowledge and its procedural form - Evidence. There outlines the problems and their tendency to deepen in the context of existing approaches to the reform of criminal justice in modern Ukraine. Scheduled appropriate ways and touched a number of problems of theoretical normative resolution of the issue.

Key words: epistemology, theory of evidence, judicial reform, reform of criminal procedure, criminal procedure, proof.

Свого часу на сторінках цього видання ми торкалися, у постановочному плані, проблеми доказування як процесуальної форми та криміналістичного методу пізнання [1], проте, тенденції сучасного нормотворення спонукають нас ще раз, більш детально, висвітлити витoki становлення та розвитку цієї кримінально-процесуальної інституції під кутом зору необхідності формування окремої наукової теорії доказування в науках кримінального процесу та криміналістики.

В історії кримінального судочинства був не такий уже і далекий від сучасності період, характерною визначальною рисою якого було зосередження в руках одного державного органу – суду, функцій обвинувачення, захисту та розгляду справи. У цьому процесі держава фактично знівельовувала людину як особистість. На її боці по суті були всі

права, у той час як особа мала лише тільки обов'язки, в ім'я інтересів держави нехтувались права особи.

У кримінальному процесі панувала доктрина інквізиційного процесу, цариною якого, були формальні докази. Згідно з нею суд не вникав в обставини справи, а вирішував її за результатами змагання, між обвинуваченим і потерпілим (скаржником). До обвинуваченого і свідків застосовувались різного роду випробування (вогнем, розжареним залізом, водою тощо), а по суті тортури. Крім того, у сумнівних ситуаціях суд не вирішував остаточно питання щодо винності обвинуваченого, а виносив вирок про залишення його "в підозрі". Усе це створювало умови для судових помилок, свавілля й беззаконня.

Чи далеко ми пішли від такого інквізиційного процесу?

Формально з часу проведення судової реформи 1864 року, із запровадження Статуту кримінального судочинства Росії, кримінальний процес кардинально змінився. У ньому наголошувалося на те, що в разі визнання обвинуваченого невинним мировий суддя негайно його відпускає. Якщо обвинувачення було недобросовісним, то суддя присуджує обвинувача до виплати судових витрат, а у випадку клопотання обвинуваченого – і до винагороди за збитки, завдані йому необґрунтованим притягненням до суду.

Таким чином, створювалися умови для швидкого скасування всіх обмежень, викликаних провадженням у справі в разі виявлення обставин, які виправдовують засудженого та швидкого зняття обмежень, викликаних кримінальним переслідуванням щодо осіб, не підданих кримінальному покаранню. Так, зокрема, виправданій, який знаходився під вартою, відразу ж звільнявся. Посадовим особам, що були виправдані, час перебування під судом і слідством зараховувався в строк дійсної служби.

Але і тоді й у радянську добу взаємовідносини між державою та особою будувалися виключно за вектором – від держави до людини. Держава первинна, людина є об'єктом державного впливу, а її поведінка жорстко регламентується, направляєється, контролюється державою. У цих відносинах людина була засобом – „гвинтиком”, за допомогою якого держава досягала певної мети. Держава, маючи необмежену владу, не пов'язану із законом, поглинала, знеособлювала людину, перетворювала її на слухняного виконавця своєї волі. Вона як "господар" начебто "дарувала" своїм підлеглим громадянам певні права й свободи та "від імені народу" – карала за найменші порушення встановлених нею же численних обов'язків і заборон.

Хоча у всіх конституціях тієї пори проголошувався принцип рівності всіх суб'єктів правових відносин. Але зрозуміло, що конституційні норми самі по собі, без конкретизації їх у відповідному галузевому законодавстві, були "благими намірами" і залишалися лише політичним гаслом для створення штучного іміджу держави. Більше того, за існуючої тоді доктрини, держава як суб'єкт права вступала у відносини зі своїми громадянами взагалі не безпосередньо, а через свої державні органи, установи та посадові особи. Таким чином держава уникала відповідальності перед своїми громадянами.

За нової доби, коли на теренах України почала відбудовуватися демократична, соціальна, правова держава, принцип взаємної відповідальності держави та особи посів чільне місце в її Основному законі. Зокрема, у ст. 3 Конституції України (далі – Конституція) прямо зазначено: «Держава відповідає перед людиною за свою діяльність». Далі він конкретизується в інших нормах Конституції, наприклад, статтях 56, 62 тощо.

Конституцією проголошено принцип верховенства права і його соціальне, недержавне походження. Визнано первинність щодо держави суб'єктивних прав людини. Змінено

на протилежний вектор взаємин між державою та особою, за яким пріоритет надається особі, а держава виступає інструментом, засобом досягнення та реалізації її (людини) невід'ємних прав і свобод. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини – стало конституційним принципом – головним обов'язком держави (ст.3 Конституції).

Сьогодні є хрестоматійно визначено, що ґрунтуючись на загальних закономірностях матерії: взаємозв'язку предметів, явищ і властивості відображення – методологічною основою кримінально-процесуальної діяльності з розслідування злочинів є теорія пізнання, яка констатує первинність матеріального світу; здатність людської свідомості його адекватно відображати; єдність чуттєвого сприйняття, практичної та розумової діяльності; усебічний підхід до вивчення явищ об'єктивної дійсності; суспільну практику як критерій істини тощо [2].

На специфічність процесу пізнання під час розслідування неодноразово зверталася увага в юридичній літературі та досліджувалися ці особливості. Так, зокрема, слушно відмічалось, що за своєю ґносеологічною природою, пізнання під час розслідування злочинів тотожне науковому пізнанню взагалі та відповідає загальним законам ґносеології, його змістом є розумова діяльність, що базується на загальних законах мислення, а формою – специфічна діяльність, що визначається кримінально-процесуальним законом, який регулює процес збирання доказів [3, 6; 4, 50].

Основною формою пізнання в кримінальному судочинстві є доказування, хоча багато процесуалістів визнають, що низка фактів і обставин, що мають значення для кримінальної справи, пізнаються також шляхом безпосереднього сприйняття, яке в теорії розглядається, і як форма, і як засіб пізнання [5]. Чинне кримінально-процесуальне законодавство надає суб'єкту, що веде розслідування, можливість безпосередньо знайомитися з обстановкою місця події злочину; матеріальними наслідками злочину; продуктами злочинної діяльності й засобами вчинення злочину, що знаходяться у відповідному місці; окремими обставинами, що стосуються об'єктивної сторони злочину, котрі можуть бути сприйняті під час відтворення обстановки й обставин події тощо.

Але кримінально-процесуальне пізнання має особливості, притаманні суб'єкту, об'єкту й меті кримінального судочинства, що відрізняє його від інших видів пізнавальної діяльності. Установлена спеціальна правова процедура його провадження, що містить передбачені законом засоби доказування: докази в кримінальній справі (ст.65 КПК України); способи їхнього збирання, оцінки та перевірки (статті 66, 67 КПК України); умови й порядок проведення слідчих і судових дій (статті 166-204, 300-315 КПК України).

Пізнавальна сутність такого пізнання полягає в ретроспективному розкритті (пізнанні) окремих сторін подій минулого та встановлення на цій основі об'єктивної істини. Причому це пізнання здійснюється опосередковано шляхом чуттєвого пізнання (відчуття та сприйняття) окремих речей та слідів. Тому слід погодитися з професором В.О. Коноваловою, що специфіка діяльності слідчого обумовлюється домінуючою в ній пізнавальною метою, якій підпорядковані всі інші цілі – "...процесуальна діяльність за своєю сутністю є пізнанням, яке здійснюється в приватній галузі і має свій предмет"[6, 46].

Зміст процесуальної діяльності слідчого має складну структуру. У самому загальному уявленні вона охоплює різноманітні напрямки здійснення суто пізнавальних – розумових операцій різного плану та складності: виявлення, дослідження, оцінювання та застосування доказів; прийняття юридичних і тактичних рішень; формування висновків; висунення та дослідження версій; планування розслідування в цілому та окремих слідчих дій тощо. А, з іншого боку, організацію та здійснення посвідчувальних і комунікативних дій під час провадження окремих процесуальних заходів.

Таким чином цілком очевидно, що процесуальною формою пізнавальної діяльності слідчого з розкриття та розслідування злочинів, у межах якої він збирає й накопичує певні факти (докази), а також оперує ними, є доказування [7, 205-211].

Ця проблема набуває особливого значення саме сьогодні у зв'язку із завданням перебудови всього процесу досудового слідства на принципово нових конституційних засадах боротьби зі злочинністю. Тому цілком обґрунтовано актуальним завданням сучасної правової науки є вивчення комплексу проблем, пов'язаних з процесом збору, дослідження й оцінки доказів різними учасниками кримінального процесу (і не тільки традиційними, а, у тому числі, й захисниками), а один із напрямків вирішення цієї проблеми пролягає в площині подальшого розвитку теорії доказування в науках кримінального процесу та криміналістики.

У контексті цієї теорії нам уявляються актуальними проблеми процесуальної допустимості (недопустимості) доказів у кримінальному процесі. Конституція встановлює, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст.2 КПК України).

Найважливішою ознакою демократичного правосуддя є наявність розвинутої процесуальної форми, як гарантії законності, дотримання прав учасників процесу. Саме за допомогою кримінально-процесуальної форми і регламентується система доказів, одержаних за конкретною кримінальною справою. Тому новий кримінально-процесуальний кодекс України повинен відповідати сучасним реаліям демократичного розвитку правової держави, згідно з якою особа є найвищою соціальною цінністю. У новому кримінально-процесуальному кодексі замало просто декларувати права особи, наблизивши їх до міжнародних стандартів. Необхідно докорінно вдосконалити засоби забезпечення цих прав.

До числа юридичних механізмів такого забезпечення й входить інститут процесуальної допустимості доказів у кримінальному процесі.

У цьому плані перед дослідником постають питання – що таке докази, як змінювались з часом погляди на їхню процесуальну допустимість або недопустимість, який зміст вносить у це поняття законодавець сьогодні і які тут убачаються перспективи, пов'язані зі зміною законодавства.

Зупинимося лише на одному аспекті цієї багатогранної проблеми. Доказування як пізнавальний процес можна репрезентувати як процес одержання, накопичування, переробки, передачі й використання доказової інформації. Для характеристики інформаційної сутності цього процесу необхідно визначити саме поняття інформації взагалі і доказової інформації зокрема. Це обумовлено тим, що інформація виступає сьогодні як новий істотний фактор, що забезпечує функціонування всієї сфери соціального управління суспільства, та пов'язується з розвитком окремого загальнонаукового інформаційного підходу [8].

Не вдаючись у докладний аналіз цієї проблеми, який був проведений у попередніх наших роботах [9; 1, 79-92], зупинимося лише на головних висновках.

Зміни в матеріальному середовищі, що пов'язані зі злочинною подією є, насамперед, відображенням і воно, як певна об'єктивна властивість (ознака), закладена у відображуючому об'єкті внаслідок його взаємодії з іншими об'єктами. Але вона

(властивість відображуючого об'єкта, яка є фактом, що існує поза та незалежно від свідомості людини) може бути й не затребувана споживачем і не стати власне інформацією. Факт, що лежить в основі інформації, у науковій літературі називається "базовим фактом", або прихованою, потенційною інформацією. Він завжди подається на певному носії, яким може бути будь-яке матеріальне тіло. А міра зв'язку цих фактів із подією, до якої вони відносяться, яка знаходиться в прямій залежності від кількісного та якісного змісту цих змін, є змістом цієї потенційної інформації.

Приймання інформації можна розглядати як процес, який має щонайменше два рівні. Перший – це сприйняття фізичних явищ, які виступають у ролі носіїв інформації. Другий – декодування сприйнятих сигналів і формування на цій основі концептуальної моделі, тобто певної "розумової (мисленої) картини" сприйнятого (власне інформації). Тобто інформація виступає у вигляді синтезу відомостей, що сприймаються, відповідним чином опрацьовуються свідомістю людини та видобуваються з її пам'яті.

Так, слідчий у процесі розслідування злочину, на рівні свідомості сприймає певний матеріальний слід (слідовий знак), переробляє (декодує) його на основі власних знань і досвіду в систему певних значень, тобто створює у свідомості образне поняття або "образну картину" (інформаційну модель) події, явища. Тобто знак, як відображення потенційної інформації, набуває для суб'єкта форму образу-сигналу, стає для нього активною або власною інформацією і розглядається як єдиний мисленевий процес.

Означена схема, на нашу думку, відображує загальну інформаційну модель процесу доказування.

Таким чином, цілком закономірно, розглядаючи злочин як інформаційну модель події, що відбулася, а процедуру розслідування злочину розглядати як інформаційний процес судово-слідчого пізнання, що включає в себе одержання, зберігання, передачу та використання інформації.

У загальній теорії права, у широкому розумінні слова, доказування прийнято тлумачити як здійснення всієї пізнавальної діяльності суб'єктів, які беруть участь у кримінальному процесі, що охоплює не тільки оцінку, а й збирання та перевірку доказів. У вузькому розумінні – доказування є лише логічною діяльністю з обґрунтування тези, що висувається [10, 247-248].

Відповідно до цих уявлень процедуру доказування у кримінально-процесуальному праві прийнято також розглядати з двох боків – як обов'язок певних суб'єктів збирати, перевіряти та оцінювати докази з метою встановлення істини у справі, а, з іншого – як обов'язок суб'єктів доказування обґрунтовувати свої висновки за допомогою доказів.

Свого часу, характеризуючи процес розслідування, професор О.Р. Ратінов дуже влучно зазначав, що, сформована в процесі орієнтування під час початкових слідчих дій, модель, спочатку буває вельми схематичною. У ній багато прогалин та неоформлених частин, бракує окремих вузлів та деталей. Фактично в параметрах загальної схеми спочатку діють декілька моделей, які по-різному пов'язують наявні та передбачувані дані й пояснюють подію злочину, по-різному вказують на її учасників і результати їхніх дій. У міру накопичення інформації модель реконструюється, звільняється від зайвих утворень, обростає жорсткими вузлами (достовірно встановленими фактами), кількість варіантів у різних її частинах скорочується, доки сама вона не стане єдиною однозначною системою достовірного знання про подію, що розслідується [11, 106].

Спираючись на ці усталені положення, ґрунтуючись на уявленнях про комплексний характер досліджуваної проблеми, сутність кримінально-процесуального доказування, що здійснюється під час розслідування злочинів, не можна зводити тільки до пізнання взагалі – це є регламентована процесуальна діяльність, яка породжує судові докази.

На закінчення в постановочному плані хотілося би лише позначити дуже перспективну, у плані подальших наукових розробок, проблему щодо сутності належності та допустимості доказів. Зокрема, співвідношення допустимості та вірогідності конкретних відомостей про факти, самих доказів, їхніх джерел. Використовуючи сучасний судовий досвід Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки, вважаємо, що дослідження проблеми правил про належну форму представлення доказів набуває особливої актуальності саме зараз під час кардинального перегляду таких суспільних чинників, як моральність, істинність, науковість та реформування всієї правової системи держави. Комплексний розгляд даної проблеми нерозривно зв'язаний із питанням про поняття та призначення кримінально-процесуальних гарантій, які визначаються як установлені законом засоби та способи, що сприяють успішному здійсненню правосуддя, захисту прав та законних інтересів особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукашевич В.Г. Доказування як процесуальна форма та криміналістичний метод пізнання // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2005. – № 1. – С. 79-92.
2. Образцов В.А. Криминалистика: Курс лекцій. – М., 1996. – С. 57.
3. Лузгин И.М. Расследование как процесс познания. – М.: Юрид. лит., 1969. – 179 с.
4. Бандура О.О. Проблема істини в галузі правотворчості // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 1. – С. 50-57.
5. Грошевий Ю.М., Стахівський С.М. Докази і доказування у кримінальному процесі. Науково-практичний посібник. – К.: КНТ, Видавець Фурса С.Я., 2006. – 272 с.; Михеенко М.М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – Киев: "Вища школа", 1984. – 132 с.; Строгович М.С. Теория судебных доказательств. – М., 1991. – 290 с.; Тertiшник В.М., Слинько С.В. «Теория доказательств». – Харьков: Арсис 1998. – 56 с.; Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит, 1973. – 736 с.; Трусов А.И. Основы теории судебных доказательств. – М.: Госюриздат, 1960. – 176 с.; Шейфер С.А. О понятии и цели доказывания в уголовном процессе. Гос-во и право. – 1996. – № 9. – С. 63-66.; Фаткуллин Ф.М. Общие проблемы процессуального доказывания. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. – 175 с.
6. Коновалова В.О. Правова психологія / В.О. Коновалова. – Х.: Основа, 1996. – 220 с.
7. Лукашевич В.Г. Розвиток доказування як форми пізнання в сучасному кримінальному процесі // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Київ, 2004. – № 4. – С. 205-211.
8. Семенюк Э.П. Информационный подход к познанию действительности / Э.П. Семенюк. – К., 1988. – 239 с.
9. Лукашевич В.Г. До проблеми використання терміну «інформація», що вживається в сучасному юридичному обігу // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. – 1998. – № 1. – С. 3-9.
10. Алексеев С.С. «Проблемы теории права». Том 2. – Свердловск, 1973. – 328 с.
11. Ратинов А.Р. Вопросы познания в судебном доказывании / Ратинов А.Р. // Советское государство и право. – 1964. – № 8. – С. 106-116.